

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्यातील : योगदान

प्रा. युवराज गुंडू सुरवसे

इतिहास विभाग छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज सोलापूर.

एक वर्षाची तयारी करायची असेल तर धान्य पेरा, दहा वर्षाची तयारी करायची असेल तर माणसे पेरा, म्हणजे माणसे जोडा हे अण्णांनी ओळखले होते.

सारांश :

भारतातील एक थोर व श्रेष्ठ अशा रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी महाराष्ट्रात शिक्षण क्षेत्रात शैक्षणिक दृष्ट्या जे काम केले आहे. त्याला तोड नाही कर्मवीरांनी अनेक सिध्दांत निर्माण केले. त्यांनी आपल्या संस्थेत जात, गोत, पंथ, धर्म आदि मानवनिर्मित भेदांना बिलकूल थारा दिला नाही मानवता हाच धर्म मानला व गोरगरीब, उपेक्षित समाजाची निष्काम सेवा हीच परमेश्वराची पूजा मानावी. तसेच शिक्षण क्षेत्रात श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

प्रस्तावना :

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या क्रांतिकारक कार्याचा व समाजोद्धारक राजर्षी शाहू महाराज यांच्या कार्याचा वारसा घेऊन कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी महाराष्ट्रात ज्या रयत शिक्षण संस्था होत्या त्या संस्था स्थापन करून मोठे कार्य केले. भाऊरावांच्या शैक्षणिक कार्या अगोदर महाराष्ट्रात ज्या शिक्षण संस्था होत्या त्या संस्था विशेष करून आपल्या जाती जमातीचा विचार करूनच चालविल्या जात होत्या शिवाय त्या मोठ्या शहरातच चालू होत्या. शिक्षण हेच परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. शिक्षणाशिवाय प्रगती अशक्य आहे हे ओळखलेले होते. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, संत गाडगे महाराज यांच्या वाटेवर चालत शिक्षण प्रसार व समाज प्रबोधन यासाठी कर्मवीरांनी ह्यात वेचली अन्न, वस्त्र, निवारा, या मूलभूत गरज आहे व सर्वांना शिक्षणाची संधी लाभली पाहिजे या ध्येयाने प्रेरित होऊन जात-धर्म पंथ इत्यादी सामाजिक भेद नष्ट करून समता, बंधुता व मानवता याची यासाठी रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून मोठे कार्य केले.

उद्दिष्टे :

१. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याची जाणीव करून घेणे.
२. निधर्मी तत्वावर आधारित वसतिगृहे याची माहितीकरण घेणे.
३. शिक्षणाबरोबर कमवा आणि शिका या अभिनव योजनेद्वारे श्रमाची प्रतिष्ठा समजून घेणे.

जन्म व बालपण :-

कर्मवीर भाऊराव पाटील ऊर्फ अण्णा यांचे पूर्ण नांव भाऊराव पायगोंडा पाटील असे होते. यांचे मूळ गाव वारणानदी काठचे सांगली जिल्हातील वाळवा तालुक्यातील ऐतवडे बुद्रक हे होते भाऊरावांचा जन्म २२ सप्टेंबर १८८७ रोजी कुंभोज या त्यांच्या मामाच्या

गावी झाला त्यांचे प्राथमिक शिक्षण तेथेच झाले. बालपणी आई वडिलांचे चांगले संस्कार त्यांच्यावर झाले. राजाराम हायस्कूल मध्ये भाऊरावांचे नववी पर्यंत शिक्षण झाले.

कोणत्याही व्यक्तीच्या आयुष्यात व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होणा-या दृष्टिकोनातून पौगंडावस्थेचा कालखंड महत्त्वाचा असतो या वयातच भाऊराव कुंभोजमध्ये असताना त्यांना सत्याप्पा भोसले या क्रांतिकारक व्यक्तीचा सहवास लाभला. दीन दुबळ्यांना आणि असाहय बाया बापड्यांना छळणा-या, अत्याचार करणा-या जमीनदार आणि सावकारांचा ते कर्दन काळ होते. तसेच सत्याप्पा भोसले 'दीन दुबळ्यांचा कैवारी' या नात्याने ब्रिटीश सत्ते विरुद्ध बंडखोरी करीत होते. त्या क्रांतिकारकाच्या सहवासात असंख्य कथा त्यांच्याच तोंडून भाऊरावांना ऐकावयास मिळाल्या होत्या. या सर्व रोमांचकारक गोष्टी बाल भाऊरावांना फार आवडत आपणही मोठेपणी असेच करावे अशी सुप्त इच्छा त्यांच्या मनात बीज धरू लागली. आणि त्याच्या पुढील कार्यासाठी प्रेरणा ठरली.

रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना :-

कर्मवीर भाऊराव यांना समाजासाठी काहीतरी चांगले कार्य करावे असे, त्यांना सतत वाटत होते. आणि हे जर करायचे असेल तर शिक्षण प्रसारानेच करता येईल असे वाटल्याने १९१० च्या सुमारास वाळवा तालुक्यातील दुधगाव येथे 'दुधगाव विद्यार्थी वसतिगृह' सुरु करून समाज सेवेस प्रारंभ केला. या कार्यात राजर्षी शाहू महाराजांचे सहकार्य व बहुमोल मार्गदर्शन त्यांना मिळाले. ५ सप्टेंबर १९१९ रोजी कार्ले ता कराड जिल्हा सातारा येथे सत्यशोधक समाजाच्या परिषदे मध्ये भाऊरावांनी प्रभावी भाषण केले आणि दोन दलित बहुजन समाजातील लोकांच्या दुःखामुळे मूळ अज्ञान आहे. ते दूर करण्यासाठी बहुजनांच्या सर्व स्तरांमध्ये शिक्षण पोहोचवण्यासाठी शिक्षण संस्था काढली पाहिजे हा विचार मांडला. तो मंजूर करून घेऊन ४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी विजया दशमीच्या मुहूर्तावर रयत शिक्षण संस्थाची स्थापना करण्यात आली.

वसतिगृहातून निधर्मी व राष्ट्रीय एकात्मवादी शिकवण :-

कर्मवीर भाऊरावांनी आपल्या कार्याची सुरुवात वसतिगृहयुक्त शिक्षणाने केली. कर्मवीराचे मार्गदर्शक असलेले राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूरात वसतिगृहांचा प्रयोग केला होता. सर्व जाती धर्माची मुले एकाच वसतिगृहात एकत्र राहायला तयार नसल्यामुळे शाहू महाराजांनी प्रत्येक जातीसाठी वेगवेगळी वसतिगृहे सुरु करून त्यांच्या शिक्षणाची सोय केली होती. परंतु कर्मवीर भाऊरावांचे वैशिष्ट्य हे की, त्यांनी सर्व जाती धर्माच्या मुलांसाठी एक असे वसतिगृहाची सुरुवात १९२४ ला सातारा येथे केले एक हरिजन विद्यार्थी घेऊन या वसतिगृहाची सुरुवात केली जात, गोत, धर्म, पंथ, भेद रहित वसतिगृहाचा आधुनिक भारतातील प्रथमच प्रयोग होता.

भाऊरावांनी चालविलेल्या वसतिगृहास महात्मा गांधीने १९२७ ला भेट दिली. त्यावेळी वसतिगृहास त्यांच्या हस्ते 'श्री छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस' असे नाव देण्यात आले राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाच्या उध्दारासाठी व अस्पृश्यता निवारणासाठी जे बहुमोल कार्य केले होते त्याची आठवण म्हणून वसतिगृहाचे नामकरण राजर्षी शाहू महाराज असे केले.

सर्व जाती धर्माची मुले या वसतिगृहात एका कुटुंबातील भावंडाप्रमाणे, गुण्यागोविंदाने एकत्र राहतात, एकत्र स्वयंपाक करतात, एकत्र जेवण करतात, अभ्यास करतात, हे पाहून महात्माजींना फार आनंद झाला तेव्हा ते म्हणाले 'भाऊराव साबरमती आश्रमात जे मला शक्य झाले नाही ते या ठिकाणी तुम्ही यशस्वी करून दाखविले आहात तुमच्या कार्यास माझे आशिर्वाद आहेत.' असे गौरवोद्गार महात्मा गांधीने त्यावेळी काढले होते.

कमवा आणि शिका योजनेचा मंत्र व स्वावलंबी शिक्षण योजना :-

कर्मवीर आपल्या कार्याचा प्रचार खेडोपाडी जाऊन करीत गरीब व हुशार मुले निवडून ती वसतिगृहात आणीत जीवन शिक्षणाची एक अद्भूत प्रयोगशाळाच भाऊरावांनी सुरु केली. कमवा नि शिका हे तिथं सूत्र होतं. श्रम योजना हा मंत्र होता (हॅण्ड विथ लॅण्ड) हा कर्मवीरांचा संदेश होता १९२७ साली कर्मवीरांनी सातारचे छत्रपती शाहू महाराज यांच्याकडून त्यांच्या मालकीची सातारा येथील धनिणीचीबाग वसतिगृहासाठी म्हणून १९२७ साली वार्षिक खंडाने घेतली. वसतिगृहातील सर्व कामे शेती, स्वयंपाक, भांडी घासणे, साफ सफाई, इत्यादी विद्यार्थीच करीत असे असून ही हे विद्यार्थी आपल्या शैक्षणिक प्रगती वरच्या दर्जाची गुणवत्ता दाखवीत. शिक्षणाचा आणि कामाचा संबंध जोडून कर्मवीर भाऊरावांनी शिक्षणाला जीवनभिमुख केले.

निष्कर्ष :-

कर्मवीरांची थोरवी ही त्यांनी शेकडो शाळा व कॉलेजेस, वसतिगृह काढली आहे असे न म्हणता त्यांनी महाराष्ट्रात बहुजनसमाजाच्या शिक्षणासाठी एक फार मोठी शैक्षणिक चळवळ उभी केली. त्यासाठी कर्मवीरांच्या शिक्षणसंस्था या सामाजिक क्रांतीच्या प्रयोगशाळा बनल्या हे मौलिक सत्य आहे.

शिक्षणाच्या प्रसाराशिवाय बहुजनसमाजाची ख-या अर्थाने प्रगती होणार नाही ही जाणीव अनेक समाज सुधारकांना झाली होती. परंतु सर्व समाजासाठी अगदी तळागाळापर्यंत व महाराष्ट्रभर शिक्षण प्रसार करण्याचे कार्य होणे गरजेचे होते व ते आव्हान भाऊरावांनी स्विकारले होते. भाऊरावांवर महात्मा फुले व छत्रपती शाहू महाराज यांच्या विचारांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. समाजातील मागासलेपण, जातीयता, आर्थिक मागासलेपण, धार्मिक अंधश्रद्धा व जीवनाची अधोगती यावरील उपाय आहे ते म्हणजे शिक्षण होय हे ओळखले होते.

कर्मवीरांचा शिक्षण प्रसार हा केवळ साक्षरता प्रसार नव्हता तर तो बहुजन समाजाच्या प्रगतीचा मूलमंत्र व समाजपरिवर्तनाचा मार्ग होता. 'शिक्षण घ्या शहाणे व्हा' ही त्यातील सूत्र होते. जे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल होते त्यांना कर्मवीरांनी 'काम करा, घाम गाळा व शिक्षण घ्या' हा नवा मार्ग दाखविला त्यांच्या 'कमवा आणि शिका' या योजनेतून हजारो विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेतले व मोठमाठया पदांपर्यंत पोहोचले.

कर्मवीरांच्या शैक्षणिक चळवळीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी जातीयता निर्मूलन व सामाजिक समता या कार्याची जोड आपल्या शिक्षण प्रसाराला दिली होती. ते फक्त बोलून किंवा सांगून राहिले नाहीत. तर प्रत्यक्ष कृती हेच त्यांच्या कार्याचे सूत्र होते. अशा थोर सुपुत्राला भारत सरकारने २६ जानेवारी १९५९ रोजी पद्म विभूषण हा किताब देऊन त्यांचा गौरव केला. यातच त्यांच्या कार्याची ओळख दिसून येते.

संदर्भ :

१. रमेश जाधव, कर्मवीर भाऊराव पाटील गंधर्ववेद प्रकाशन संपादक अरुण टिकेकर द. ना.
२. धनागरे, प. ना. परांजपे. २०१०.
३. व्. पी. जी. पाटील 'रयतपुत्र'.
४. अशोक नाईकवाडे, आधारवड, कर्मवीर भाऊराव पाटील गौरवग्रंथ, विद्याभारती प्रकाशन तिसरी आवृत्ती २०१२.
५. डके य. दि. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास श्रविद्या प्रकाशन पुणे १९८९.
६. दैनिक संचार, २२ सप्टेंबर २०१६.